

Практичне Заняття 2
**ЛАТИНСЬКІ ЮРИДИЧНІ
ВИСЛОВИ Й ВИЗНАЧЕННЯ**

На сучасному етапі розвитку України як європейської держави велика увага приділяється вивченню і осмисленню європейської античної спадщини, класичних мов, а саме латини, якою Європа розмовляла, навчалась майже десять століть. Латина упродовж тривалого часу, будучи мовою мертвою, проте залишалася основною мовою науки, дипломатії, юриспруденції Європи. Отже, вивчення латинської мови здавна було і залишається фундаментом гуманітарної освіти. У силу цієї традиції латина стала прикладною дисципліною в освоєнні цілого ряду спеціальностей. В освіті майбутнього юриста латинська мова займає важливе місце. Одним із завдань даної дисципліни є усвідомлене освоєння й оволодіння майбутніми фахівцями-правознавцями юридичною термінологією на базі ґрунтовного вивчення основних положень юридичної освіти, які містяться в римському праві, що було прийнято Європою й дотепер лежить в основі сучасних європейських законодавств. Юристи європейських країн говорять єдиною мовою основних юридичних понять – мовою римського права, народних латинських термінів, формул і сентенцій в галузі юриспруденції.

1. Non tam praeclarum est scire Latine, quam turpe nescire (Cicero)

Не так похвально знати латинську мову, як ганебно її не знати (Цицерон)

Грамотичному й орфографічному знанню в Стародавньому Римі надавали величезного значення, що зазначають ще й такі латинські афоризми: *Mala grammatica non vitiat chartam; sed in expositione instrumentorum mala grammatica quoad fieri possit evitanda est* «Грамотичні помилки не роблять договір нечинним; однак при укладанні документу слід, наскільки можливо, уникати грамотичних помилок». *Caesar non supra grammaticos* «Цезар не вище за граматиків», тобто навіть імператори мусять підпорядковуватися мовним нормам.

За Середньовіччя й Відродження латина вважалася «вратами вченості» (як і у XVII-XVIII ст. «Грамматика слов'янська» Мелетія Смотрицького (1619) для східних і південних слов'ян та румунів), оскільки лише практичне опанування цією мовою відкривало шлях до духовної та світської освіти. Як посібники для вивчення латинської мови понад тисячоліття використовували граматики Доната (IV ст. н.е.) й Прісціана (VI ст.), а також їхні численні переробки, в тому числі й поетичні («*Doctrinale*», тобто «Доктринал» Александра Вілладейського, 1199).

2. Cogito, ergo sum (Cartesius)

Я мислю, отже існую (Декарт)

Афоризм із твору видатного французького філософа й природодослідника Рене Декарта (1596-1650) «Принципи філософії»

(«Principia philosophiae»). Декарт виступав проти середньовічної схоластичної філософії й заперечував церковний авторитет. Глибоко вірячи в силу й можливості людського розуму, він уважав за необхідне створити новий, науковий метод пізнання світу, замінити сліпу віру знанням, розумом. Учення Рене Декарта стало теоретичною основою картезіанства (латинізоване ім'я Cartesius Картезій, звідси назва) – наряду у філософії і природознавстві XVII-XVIII ст., для якого характерні раціоналізм у теорії пізнання і механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

3. LEGEM BREVEM ESSE OPORTET – закон має бути коротким (англ. the law must be short; нім. das Gesetz muss kurz sein).

Юридична сентенція, вперше наведена у «Посланнях» (94) римського філософа й письменника Сенеки (Seneca, прибл. 4-65), де автор зазначав: «Legem brevem esse oportet, quo facilius ab imperitis teneatur» - «Закон має бути коротким для того, щоб легше запам'ятовувався тими, хто його не знає»

4. Divīde et impĕra! Розділяй і володій!

Латинське формулювання принципу агресивної імперіалістичної політики, яку проводили римські полководці й імператори (наприклад, підкорення Греції й Македонії 146 р. до н.е. шляхом взаємного пересварення – спершу римляни «визволяли» Грецію). Однак вираз виник у нові часи, хоча Генріх Гейне вважав автором вислову македонського царя Філіпа II (359-336 до н.е.). Трохи в іншій формі – *divīde ut regnes* «розділяй, щоб ти царював» – вислів приписується французькому королю Людовіку XI (XV ст.) або італійському політику Ніколо Макіавелі (XVI ст.). А загалом *divīde et impĕra* – улюблений засіб усіх тиранів, які розпалювали ворожнечу між народами, щоб зберегти над ними свою владу. *impĕra* – улюблений засіб усіх тиранів, які розпалювали ворожнечу між народами, щоб зберегти над ними свою владу.

5. Noli tangĕre circūlos meos! (Archimedes) Не чіпай моїх кругів (креслень) ! (Архімед)

Цими словами грецький математик і механік Архімед (бл. 287-212 до н.е.), заглибившись у свої креслення на піску, звернувся до римського воїна, загарбника його рідного міста Сіракузи (212 до н.е.), коли той відірвав ученого від наукових занять. Цей історичний факт повідомляють Тіт Лівій («Від заснування міста»), Плутарх («Паралельні життєписи»). Загалом про зміст праць Архімеда відомо переважно з творів інших учених. Архімед обчислив поверхню й об'єм кулі, об'єми тіл, утворених обертанням параболи, гіперболи, еліпса, знайшов наближене значення π (3,1415926), відкрив закони важеля, розробив систему важелів, сконструював кілька військових металевих машин та

ін. Архімед у працях посилався на матеріаліста Демокрита, визнавав учення Аристарха Самоського про рух Землі навколо Сонця по колу, обертаючись при цьому навколо своєї осі. Архімедові приписують і наступний вислів (давньогрецькою мовою) – «Дайте мені точку опори, і я зрушу землю».

6. Vivere est militare (Seneca)

Жити – значить боротися

Вислів, що став життєвим кредо вищезгаданого славетного римського письменника й філософа Луція Аннея Сенеки, фіксується в «Листах до Луцилія». Звертаючись до свого учня і друга, він зазначав: «Жити, мій Луцилію, – це значить воювати». Все життя Сенеки – видатного філософа-стоїка – загалом було віддзеркаленням цих слів. Він був виховником майбутнього імператора Нерона й деякий час його головним радником. Та згодом його було звинувачено в змові проти імператора, за наказом якого був змушений покінчити життя самогубством. Моральні ідеї Сенеки знайшли своє вираження не лише в його філософських творах та листах, але і в посланнях та 9 трагедіях на міфологічні теми («Едіп», «Медея», «Федра», «Агамемнон» та ін.), де проповідується марність людського життя, покірн знає, що вона була, а її самої не вчив, бо тепер непотрібно. Останнє слово прикро вплинуло на Андрія Венедовича. Латинська мова непотрібна! Так хай же знає молодий студент, що тільки класика врятує світ від сучасного обскурантизму, як була врятувала від релігійного! Тільки вернувшись до неї, людяність знову відродиться до ясного світосприймання, до цілості природи й творчого пориву. Голос колишнього вчителя піднісся й забринів пристрастю. Розпалюючись більше дедалі, Андрій Венедович засипав Степана іменами й поговірками, яких змісту й ваги той зовсім не розумів. Він промовляв про золотий вік Августа, про римський геній, що скорив світ і горить у темряві сучасності ясною зіркою порятунку. Про християнство, що зрадницьки пожерло Рим, але й само було переможене від нього в Ренесансі. Про свого улюбленого Луція Аннея Сенеку, виховника Неронового, гнаного підступами й інтригами незрівнянного філософа, засудженого на страту й померлого від власної руки, перетявши вену, як і личить мудрецеві; про його трагедії, єдині, що дійшли до нас від римлян, про його *Dialogi*, з яких *De providentia* він міг цитувати напам'ять. І Сенеці, що поєднав у найвищій синтезі стоїцизм з епікуреїзмом, цьому генієві римського генія, закидають спілкування з апостолом Павлом, обмеженим адептом в'язничної релігії, що завалила Рим! ... Уже на відході Степан спитав [у свого знайомого Левка, з яким був в Андрія Венедовича – С.Л.]: – Ну, а мова латинська, хіба вона кому потрібна? – Дідькові вона потрібна, – засміявся Левко. – Сказано про неї – мертва мова». Сюжет повісті «Суд над Сенекою» (1978) видатного сучасного українського письменника, Героя України Юрія Мушкетика (народився 1929 р.) складає дещо жартівливий, а в чомусь і серйозний суд, який улаштовують студенти-юристи (які й тоді вивчали римське право й латинську мову) над славетним римським письменником-філософом. Щирі, безпосередні,

безкомпромісні, вони, студенти 1970-х рр., шукають вічних істин у мудростях і подіях тисячолітньої давнини, не помічаючи, як у щоденному своєму житті, у праці, у коханні і в дружбі віднаходять сьогоденні живі і справжні істини: «Засіяні Сенекою зерна буйно зійшли по всій землі, хліб його мудрості люди споживають і нині. Філософ спокійно залишив світ ще й тому, що знав: він віддав людям усе, що мав, і взяв від них те, що було потрібно, аби досягти в такий спосіб повної гармонії.

«Будемо жити, – казав він, – так, щоб наше життя, як дорогоцінна річ, посідало небагато місця, але коштувало дорого. Будемо міряти його вчинками, а не часом». Він прожив так. А час виміряв його життя і позначив як безконечність.

Слід відзначити, що подібну думку («Наше життя – боротьба») висловлював ще визначний давньогрецький трагік Еврипід (480-406 до н.е.) у трагедії «Благальниці», підкреслюючи, що внаслідок цього одні люди стають щасливими раніше, інші – пізніше, а деякі – ніколи. ість невблаганній долі, стійкість у боротьбі зі злигоднями.

Загальний настрій пореволюційної доби 1920-х рр. щодо латинської мови та творчості Сенеки влучно передав один із визначних українських письменників «розстріляного Відродження» Валер'ян Підмогильний (1901-1937) у романі «Місто» (1927), описавши розмову старого гімназійного вчителя Андрія Венедовича і такого собі молодого «завойовника нового життя» Степана Радченка:

«– А ви знаєте латинську мову? [це запитання Андрія Венедовича – С. Л.] Степан, що трохи мультко себе мав, потрапивши під виключну увагу господаря, тепер геть почервонів. Він щиро признався, що про латинську мову.

7. Ad Kalendas Graecas (Octavianus Augustus)

До грецьких календ (Октавіан Август)

У римському календарі календами називався перший день кожного місяця. Календи були днями виплат боргів і процентів згідно з борговими зобов'язаннями, передбаченими положеннями римського права. У стародавніх греків календ не було, тому вираз ad Kalendas Graecas означав «до часу, що ніколи не настане». Засвідченням римського історика Светонія (бл. 70 – бл. 140), це був улюблений вислів римського імператора Октавіана Августа (30 до н.е. – 14 н.е.), який уживав його щодо боржників, які невчасно сплачували борги й проценти, що їх вони мали повернути до наступних календ.

8. Ignorantia non est argumentum (Spinoza)

Неуцтво – не аргумент (Спіноза)

Крилатий вислів із трактату «Про вдосконалення розуму» відомого голландського філософа Бенедикта (Баруха) Спінози (1632-1677), що ґрунтується на положенні римського права ignorantia iuris neminem excusat – «незнання закону нікого не виправдує».

9. Pecunia non olet (Vespasianus)

Гроші не пахнуть (Веспасіан)

Відповідь імператора Веспасіана (69-79) синові Тіту, невдоволеному тим, що батько дав йому гроші з податків за користування міською каналізацією. Про це розповідає Светоній у «Життєписах дванадцяти Цезарів» („Vita duodēcim Caesarum»). Римські скульптурні портрети, створені за доби правління династії Флавіїв (69-96 н.е.), засновником якої і став імператор Веспасіан, характеризуються підкресленою виразністю. У неповторно своєрідному образі людини скульптори розкривають головні риси характеру, що виробилися під впливом життєвого досвіду й навколишнього середовища. До нашого часу дійшов мармуровий портрет Веспасіана: скульптор правдиво відобразив велику, важку голову імператора, укритий зморшками лоб, неприємний свердлячий погляд маленьких, глибоко всаджених очей, великі вуха, характерний малюнок рота, масивний підборідок і жилаву шию. Риси обличчя Веспасіана схоплено з такою виразністю, що в них яскраво виявляється індивідуальність імператора та його характер. У виразі обличчя відчутно тверду волю, наполегливість і діловитість, які поєднуються з практицизмом і хитрістю розумного господаря. Веспасіан походив із родини відкупника зі збирання податків, він не думав про те, щоб замовчувати чи прикрашати своє минуле. Прийшовши до влади в момент, коли римська скарбниця майже спорожніла після марнотратства Нерона (54-68) і громадянської війни 68-69 рр., імператор упорядкував управління провінціями й обмежив витрати двору. Веспасіан торгував посадами й продавав за гроші судові вирокі, тому гаслом його політики і став вислів pecunia non olet «гроші не пахнуть». Імператорові була притаманна ущіплива дотепність: відчуваючи прихід смерті, Веспасіан звернувся до наближених і, натякаючи на звичай посмертного боготворення імператорів, вигукнув: «Ох, я, здається, стаю богом» (теж у викладі Светонія). Свідчення істориків цілком підтверджують ту глибоку і точну характеристику імператора, яку подав талановитий майстер у скульптурному портреті Веспасіана.

10. Per aspēra ad astra

Через терни до зірок

Інакше кажучи, слід іти вперед до поставленої мети, долаючи всі перешкоди на своєму шляху. Уважають, що цей вислів походить із трагедії Сенеки «Несамовитий Геркулес». Рівнозначна сентенція: ad augusta per angusta «До великого через вузькі (складні) шляхи».

11. Inter arma silent leges (inter arma tacent Musae)

Серед зброї мовчать закони (Музи; коли говорять гармати, Музи мовчать)

Античні мислителі (оратор Цицерон, поет Лукан) зазначали, що

війна скасовує закони мирного часу (*inter arma silent leges*), а розвиток усіх видів літератури й мистецтва уповільнюється (через що з'явилася парафраза). Проте водночас відзначалося, що справедлива війна, навпаки, зумовлює піднесення творчого духу й натхнення митців. Під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. часто вживався українськими письменниками змінений варіант вислову – «Коли говорять гармати, Музи не мовчать», оскільки в ті роки українська література досягла високого злету. («Ні, невірна ота староросвітська приказка про гармати і музи», – зазначав відомий український письменник Юрій Смолич (1900-1976) у власних спогадах під назвою «Розповіді про неспокій»). У той час були написані такі високохудожні поетичні твори як «Клятва» і «Данило Галицький» Миколи Бажана, «Україні» та «Слово про рідну матір» Максима Рильського, «Я утверждаюсь» і «Похорон друга» Павла Тичини, «Україно моя» Андрія Малишка, «Любіть Україну» Володимира Сосюри, драматичні твори «Фронт» Олександра Корнійчука та «Ярослав Мудрий» (драматична поема) Івана Кочерги, кіноповісті Україна в огні» та «Повість полум'яних літ» Олександра Довженка, роман «Ми разом були в бою» Юрія Смолича; було створено (переважно російською мовою) чимало високохудожніх пісень, популярних і нині («Священна війна», «Пісня про Дніпро» та ін.)

12. Ius est ars boni et aequi (Celsus)

Право є мистецтво добра і справедливості (Цельс)

Таке визначення права наявне в енциклопедичній праці «Artes» («Мистецтва») давньоримського вченого Авла Корнелія Цельса (близько 25 до н.е. – бл. 50 н.е.). У цій праці (більше 20 книг), що ґрунтується на грецьких джерелах, відображено різноманітні галузі знань – право, філософію, риторичку, медицину, сільське господарство, військову справу (до нашого часу найкраще зберігся розділ, присвячений медицині).

13. Repetitio est mater studiorum

Повторення – мати навчання

Навчальна настанова стародавніх шкіл, де викладалося латинською мовою. Вираз підкреслює значення повторення для систематизації знань. Інколи сентенцію помилково приписують видатному римському письменнику, оратору Квінтіліану (бл. 35-96), що очолював одну з найвідоміших шкіл Стародавнього Риму. У гумористичному плані вислів наведено Антоном Чеховим в оповіданні «Дружина»: «– Repetitio est mater studiorum, – мовив Соболь, поспішаючи випити наступну чарку».

14. Vim vi repellere licet (Digesta)

Силу слід відбивати силою

Одне з архаїчних положень римського приватного права, що дозволяло самозахист задля попередження порушення права.

Самозахист розумівся як спосіб протидії неправомірному нападу, спрямованому проти особи чи її майна (наприклад, насильне видалення порушника із земельної ділянки). Зазначений принцип поширювався і на право кредитора наздогнати втікаючого боржника і змусити його сплатити борг. Проти нападів, спрямованих на відбирання речей, дозволявся не лише захист, але і самоуправне їх повернення. Однак спроба застосувати силу для відновлення порушеного цивільного права зумовлювала тяжкі наслідки для кредитора, якого позбавляли і самої речі (її необхідно повернути), і права власності на неї.

15. Contra spem spero

Без надії сподіваюсь (Леся Українка)

Назва хрестоматійної поезії Лесі Українки (1871-1913), що сприймається як кредо молодой письменниці, декларація її незнищеного оптимізму, незламності духу людини:

*Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу, геть, думи сумні!*

Вірш увіходить до першої збірки Лесі Українки «На крилах пісень», що побачила світ на початку 1893 р. у Львові, принісши авторці популярність і визнання критики. Сентенцію створено за допомогою оксиморону – стилістичної фігури, яка полягає у свідомому поєднанні протилежних за змістом понять, які логічно, здавалося б, виключають одне одного, але спільно створюють нове уявлення.

16. Dura lex, sed lex

Суворий (поганий) закон, але закон

Положення римського права, що визначає обов'язковий характер закону й необхідність неухильного його застосування незалежно від суворості; цей принцип виходить із того, що закон «відображає волю народу» й захищає загальні інтереси.

17. Lex retro non agit

Закон не має зворотної сили

Буквально: «Закон назад не йде». Це положення римського права надзвичайно актуальне в нинішній юриспруденції, переважно стосується законів, ухвалених парламентом.

18. .

19. Omnia mea mecum porto

Усе своє ношу з собою

Вислів походить зі стародавнього переказу про одного з семи давньогрецьких мудреців – Біанта (VI ст. до н.е.), який при наближенні персів залишав рідне місто разом з усіма співгромадянами, однак, на відміну від усіх інших, нічого не прихопив зі свого майна. Коли його запитували, що спонукало його так вчинити, Біант відповідав: «Усе своє ношу з собою» (гр. маючи на увазі, що справжнім багатством людини є лише духовні надбання й розум. З часом афоризм стали наводити тоді, коли малися на увазі не духовні, а матеріальні цінності – для підкреслення їхньої недостатності.

20. Quod principi placuit, legis habet vigorem (Ulpianus) **Що приємне повелителю, те має силу закону (Ульпіан)**

Єдиним джерелом права, як пояснювали римські юристи в III ст. н.е., є воля імператора, в руках якого, таким чином, повністю зосередилася правотворча діяльність. Усі інші її форми в цей період фактично припинилися.

21. Par in parem non habet iurisdictionem **Рівний проти рівного не має юрисдикції**

Принцип міжнародного права, що позначає імунітет держави, що впливає з основ державного суверенітету. Імунітет держави полягає в тому, що внаслідок рівності всіх держав одна країна не може здійснювати владу стосовно іншої країни. Імунітет має іноземна держава, її органи й приналежне державі майно. Судовий імунітет держави полягає в непідсудності однієї держави судовим органам іншої держави. Держава не може бути залученою до суду іншої держави в якості відповідача, крім випадків її прямої згоди на це.

22. Citius, altius, fortius **Швидше, вище, сильніше**

Ці три латинські слова стали з 1913 р. девізом Олімпійських ігор, вони викарбувані на медалях олімпійських переможців. У Стародавній Греції Олімпійські ігри були найдавнішими й найпопулярнішими святами, під час яких проводилися змагання і культові церемонії на честь Зевса; відбувались у місті Олімпії з 776 до н.е. до 394 н.е. через кожні чотири роки. Спортсмени (лише чоловіки) змагалися з бігу, боротьби, п'ятиборства (біг, боротьба, стрибки в довжину, метання списа і диска), а згодом – і з кулачного бою, їзди на колісницях, панкратіону (поєднує кулачний бій і боротьбу). З V ст. до н.е. частиною програми олімпійських змагань став конкурс мистецтв. На час проведення Олімпійських ігор припинялися війни, встановлювалося священне перемир'я – екіхірія. У Пізній Римській імперії спортивні змагання, як і театр, стали «розсадниками аморальності і непристойності», що ґрунтуються на ідолопоклонстві, збуджуючи низькі примітивно-вульгарні сексуальні інстинкти; тому, з утвердженням християнства з його переорієнтацією на духовне, «надчуттєве і надрозумове» злиття з божеством, Олімпійські ігри було заборонено імператором Феодосієм I (бл. 346-395) у 394 р. н.е.

Сучасні міжнародні спортивні змагання під назвою Олімпійські ігри поновлено 1896 р. за пропозицією французького суспільного діяча, педагога П'єра де Кубертена (1863-1937), який у 1896-1916 та 1919-1925 був президентом (після 1925 – почесним президентом) Міжнародного олімпійського комітету.

23. Salus populi suprema lex (Cicero)

Благо народу – найвищий закон (Цицерон)

Цим демагогічним гаслом Цицерон (106-43 до н.е.), який був у той час римським консулом, хотів підкреслити, що він ніби захищає інтереси народу. Насправді ж він, як спритний політик, просто домагався популярності. Однак, ця сентенція *de iure* потрапила в цивільне право Стародавнього Риму, акцентуючи, що народні домагання мають перевагу над будь-якими іншими справами. Існують парафразовані варіанти цієї формули: *Salus patriae suprema lex* «Благо Вітчизни – найвищий закон»; *Salus revolutionis suprema lex* «Благо революції – найвищий закон»; *Voluntas populi suprema lex* «Бажання народу – найвищий закон».

24. Sero (tarde) venientibus ossa

Хто пізно ходить – сам собі шкодить

[Букв.: Пізно приходячим – кістки]

Латинська приказка, пов'язана з традиційно розкішним обідом у багатих римлян. Він тривав довго, мав чітко розмірену структуру (звідси *ab ovo usque ad mala* «від яйця до яблук»). Страву, яку скуштували гості, через деякий час забирали й назад не повертали; отже – «хто пізно приходить – кістки знаходить».

25. Summum ius – summa iniuria (Cicero)

Найвище право – найвища несправедливість (Цицерон)

У трактаті «Про обов'язки» Цицерон зазначав, що несправедливість і беззаконня часто виникають з необ'єктивності й навмисного кривотворства при тлумаченні законів. Зараз мається на увазі, що право, доведене до крайнього формалізму, призводить до беззаконня.

